

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Samen betekenis geven aan een monument

*Een inspiratiedocument voor samenspraak,
meerstemmigheid en een integrale erfgoedbenadering
in de waarderingspraktijk*

Samen betekenis geven aan een monument

*Een inspiratiedocument voor samenspraak, meerstemmigheid
en een integrale erfgoedbenadering in de waarderingspraktijk*

Colofon

Samen betekenis geven aan een monument. Een inspiratiedocument voor samenspraak, meerstemmigheid en een integrale erfgoedbenadering in de waarderingspraktijk.

Deze handreiking kwam tot stand onder leiding van Mieke van Bers binnen het programma Post 65 Erfgoed van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Hieraan werkte de RCE mee, evenals platform Faro, de ErfgoedAcademie, het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland (KIEN), de gemeenten Almere, Doetinchem, Eindhoven, Hengelo (Ov.), Noordenveld, Roermond, Rotterdam, Westerveld, Winterswijk en Zwolle, Stichting DKOR, het Rijksvastgoedbedrijf, het College van Rijksbouwmeester en Rijksadviseurs (CRa), Arttenders, DRU Industriepark, het Gelders Genootschap, The Missing Link, Het Oversticht, architectuurhistoricus Wijnand Galema en architect | architectuurhistoricus Leon Sebreghs.

Omslagfoto: Wouter van der Sar, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
De Ekokathedraal in Mildam (Friesland) is gestart door de kunstenaar Louis Le Roy in 1965. Bij dit kunstwerk staat de samenwerking tussen mens en natuur centraal. Na het overlijden van de kunstenaar zet de stichting TIJD deze samenwerking voort met een vaste groep vrijwilligers, onder leiding van een bouwmeester.

Vormgeving/
drukwerk: Osage/Xerox

© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort 2025

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Postbus 1600
3800 BP Amersfoort
www.cultureelerfgoed.nl

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed wil dat iedereen kennis kan nemen van de inhoud van haar producten. Kunt u de publicatie toch niet lezen? Neem dan contact op met onze infodesk via info@cultureelerfgoed.nl of via 0334217456

1	Inleiding	4
	Waar gaat dit inspiratiedocument over?	4
	Hoe is dit inspiratiedocument tot stand gekomen?	5
	Hoe kun je dit inspiratiedocument gebruiken?	5
2	De nieuwe aandachtsgebieden	6
	Samenspraak	6
	Meerstemmigheid	7
	Integrale erfgoedbenadering	7
3	Waar begin je met de nieuwe aandachtsgebieden?	9
	Hoe baken je de nieuwe aandachtsgebieden af?	9
	Afstemmen op het doel	9
	Momentopname	10
	Samenwerken met de eigenaar en gebruiker	10
	Hoe ziet het netwerk eruit?	11
	De rol van sleutelfiguren	12
	Ontbreken er stemmen?	12
	Hoeveel tijd en geld is er beschikbaar?	13
	Welke vaardigheden heb je nodig?	14
	Luisteren zonder oordeel – zelfs als het schuurt	14
	Omgaan met weerstand	15
	Emoties benoemen	15
	Rollen verdelen en samenwerken	16
	Welke mensen wil je erbij betrekken?	16
	Bestaande netwerken	17
	Nieuwe netwerken	17
	Communiceren van verwachtingen	19
	Welke werkvormen wil je gaan toepassen?	19
4	Betekenis geven met de nieuwe aandachtsgebieden	21
	Onderzoeken	21
	Beschrijven	25
	Waarderen	25
5	Betekenis toegankelijk maken met de nieuwe aandachtsgebieden	27
	Archiveren en publiceren	27
	Communiceren	27
6	Tot slot	30
7	Bijlagen	31
	Monumenten en deelnemers praktijktoets	31
	Bronnen	31

1 Inleiding

Waar gaat dit inspiratiedocument over?

Dit document gaat over samen betekenis geven aan monumenten met aandacht voor samenspraak, meerstemmigheid en een integrale erfgoedbenadering. De werkwijze waarmee we (rijks)monumenten waarderen is ruim honderd jaar oud. Bij elk nieuw aanwijzingsprogramma van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) kreeg het een nadere invulling. Ook nu is het weer tijd om de werkwijze tegen het licht te houden. Dat doen we deze keer vanuit drie nieuwe aandachtsgebieden: samenspraak, meerstemmigheid en een integrale erfgoedbenadering.

Het document is niet bedoeld als nieuwe methodiek. Het is een inspiratiedocument voor overheden, onderzoekers, eigenaren en liefhebbers die betrokken zijn bij de waardering van monumenten. De titel 'Samen betekenis geven' verwijst naar het gezamenlijke proces waarin

uiteenlopende perspectieven en erfgoed domeinen samenkomen. Juist door deze kruisbestuiving ontstaat een rijker beeld van de betekenis. Hiermee zetten we de bestaande traditie van monumenten waarderen voort én verrijken deze met nieuwe aandachtsgebieden.

In een praktijktoets hebben verschillende onderzoekers 24 monumenten gewaardeerd aan de hand van deze nieuwe aandachtsgebieden. Dat deden zij in opdracht van diverse overheden. De praktijktoets is opgesteld en uitgevoerd als Faro-initiatief op voordracht van de RCE. De onderzoekers hebben tijdens dit experiment gezocht naar manieren om meer dialoog, meer diversiteit aan kennis en meer samenhang met ander cultureel erfgoed te creëren. Zij hebben daarbij dankbaar gebruik gemaakt van inzichten van het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland (KIEN), "Sprekende geschiedenis", het landelijk knooppunt voor oral history en uit het Verdrag van Faro. Dit inspiratiedocument bundelt alle de ervaringen uit deze praktijktoets.

De praktijktoets is voortgekomen uit het project 'Verrijkt waarderen'. Met een uitvraag op het platform Faro heeft de RCE partners gevonden voor de toets. De RCE wilde met deze samenwerking kennis delen en ervaring opdoen met de nieuwe aandachtsgebieden tijdens het betekenis geven. Dankzij Faro kon de RCE de partners ondersteunen bij het betrekken van een onderzoeker. Alle deelnemers kregen begeleiding van een integraal samengesteld team 'Verrijking Post 65' en gingen aan de slag tijdens drie erfgoedlabs georganiseerd door de ErfgoedAcademie.

Groepsfoto deelnemers praktijktoets 2025. Foto: Chris Baas, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland (KIEN) richt zich op het behoud en de bevordering van immaterieel erfgoed in Nederland. Het centrum werd opgericht in 2012 en werkt samen met onder meer erfgoedgemeenschappen, onderzoekers en beleidsmakers. Zie ook www.immaterieelerfgoed.nl.

“Sprekende geschiedenis” is het landelijk knooppunt voor oral history. Het knooppunt zet zich in om oral history in Nederland te verankeren, samen met erfgoedinstanties, musea, archieven en gemeenschappen. Meer hierover is te vinden op de website www.sprekende-geschiedenis.nl.

Het Verdrag van Faro (Raad van Europa, 2005) biedt een ander perspectief op erfgoed: het stelt de mens en de samenleving en hún relatie met erfgoed centraal. Op 1 januari 2024 heeft de Nederlandse overheid het Verdrag van Faro ondertekend. Voor meer informatie over wat Faro betekent voor overheden, zie op faro.cultureelerfgoed.nl de informatie onder het kopje Faro voor gemeenten.

In het volgende hoofdstuk geven we meer uitleg over de drie nieuwe aandachtsgebieden. Daarna gaan we in op waar je begint in het proces van betekenis geven. Vervolgens geven we in het hoofdstuk ‘Betekenis geven met onderzoeken, beschrijven en waarderen’ tips en adviezen over hoe je de drie aandachtsgebieden kunt inzetten. Tot slot vind je in ‘Betekenis toegankelijk maken met archiveren, publiceren en communiceren’ hoe je betekenis toegankelijk kunt maken voor een breder publiek. Dit alles illustreren we aan de hand van de praktijkervaringen van de deelnemers tijdens de praktijktoets. We willen hiermee inspiratie geven aan iedereen die de nieuwe aandachtsgebieden toe wil passen in de eigen waarderingspraktijk.

Hoe is dit inspiratiedocument tot stand gekomen?

Dit inspiratiedocument is opgesteld binnen het programma Post 65 Erfgoed van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). Dit programma richt zich op het erfgoed uit de periode 1965-1990. Een van de doelstellingen is meer samenspraak met de samenleving creëren over de duiding en betekenis van dit jonge erfgoed. Daarvoor is een project ‘Verrijkt waarderen’ opgestart. In dit project wordt bekeken hoe de nieuwe aandachtsgebieden een plek kunnen krijgen in het proces van betekenis geven aan een monument. Het eerste resultaat verscheen begin 2025: een voorlopige handreiking voor het samen

waarderen van Post 65-monumenten. In de loop van 2025 is deze voorlopige handreiking als Faro-initiatief getest op 24 monumenten verspreid over Nederland. De bijlage ‘Monumenten en deelnemers praktijktoets’ geeft een overzicht van de opdrachtgevers, onderzoekers en monumenten die meewerkten aan dit initiatief.

Het programma Post 65 erfgoed van de RCE is gestart in 2022, na de afronding van de Verkenning Post 65, uitgevoerd tussen 2017 en 2021. Het programma richt zich op monumenten en gebieden uit deze periode. Meer informatie over het programma is te vinden op www.cultureelerfgoed.nl onder het onderwerp Post 65.

Hoe kun je dit inspiratiedocument gebruiken?

Dit document is geen richtlijn of instructie, maar eerder een uitnodiging tot verdieping en verrijking van de waarderingspraktijk. We presenteren een aantal inzichten die je kunt toepassen op elk soort monument dat onder de begripsbepaling van de Erfgoedwet valt.

Voor de Erfgoedwet is een monument een onroerende zaak die deel uitmaakt van cultureel erfgoed. Dat kunnen gebouwen, tuinen of parken zijn, maar ook kunst in de openbare ruimte. Zie de begripsbepaling in hoofdstuk 1 van de Erfgoedwet op wetten.overheid.nl.

De praktijktoets is uitgevoerd met monumenten uit de periode 1965-1990. Dat betekent echter niet dat je de voorgestelde aanpak alleen maar kunt toepassen op jonge monumenten. Je kunt dit inspiratiedocument gebruiken om monumenten uit alle tijden te waarderen. Een nadeel bij oudere monumenten is dat de eerste gebruikers of ontwerpers vaak niet meer in leven zijn. Informatie over de totstandkoming van deze monumenten vind je dan meestal in schriftelijke of overgeleverde bronnen en het monument zelf. Voor jongere monumenten kunnen levende betrokkenen vaak wel nog informatiebronnen zijn.

Betekenis geven aan een monument kan nodig zijn om het te beschermen. Het kan dan bijvoorbeeld een gemeentelijk, provinciaal of rijksmonument worden. Daarnaast kun je betekenisgeving toepassen bij transformatie, herbestemming, herwaardering, verkenningen, beleidsontwikkeling, omgevingsvisies, gebiedsontwikkeling, lokale erfgoedopgaven en kennisdeling. Voor al deze gevallen dient dit document als bron van inspiratie.

2 De nieuwe aandachtsgebieden

De nieuwe aandachtsgebieden zijn samenspraak, meerstemmigheid en een integrale erfgoedbenadering. Het Rijk wil samen met gemeenten en provincies een bredere basis leggen om het algemeen belang van een monument vast te stellen – voor en door de gemeenschap. Het monument kan zo een meer verbindende rol gaan spelen in de samenleving. Met elkaar in gesprek gaan brengt immers mensen samen. Daarnaast laat het betekenisproces met deze aandachtsgebieden zien dat de kennis over een monument bij betrokkenen onderling kan verschillen. Daar volgen dan meerdere betekenissen uit. Die meervoudigheid is van belang voor de manier waarop mensen of organisaties met het monument en zijn betekenissen omgaan. De nieuwe aandachtsgebieden geven richting zonder rechtlijnig te zijn. Het idee is om deze gebieden te verbinden, nieuwe toepassingen te verkennen en elkaar te inspireren. Hierna volgt een toelichting op de aandachtsgebieden.

Samenspraak

Samenspraak bevordert de dialoog in het proces van betekenis geven. De nadruk ligt op mensen en gemeenschappen en hun relatie tot het monument. Samen met betrokkenen, sleutelfiguren en vrijwilligers zoek je naar nieuwe bronnen en verhalen die het monument betekenis geven.

Samenspraak kun je zien als een vorm van participatie, een belangrijke pijler onder de Omgevingswet. De Wet versterking participatie op decentraal niveau vraagt provincies, gemeenten en waterschappen een participatieverordening op te stellen. Daarin staat hoe inwoners invloed kunnen uitoefenen op het beleid van de desbetreffende overheid, van beleidsvorming tot uitvoering en evaluatie.

Praktijkvoorbeeld Oorlogsmonumentkerk Vrede en Verzoening, Rotterdam

Tijdens dit participatietraject zijn de gesprekken met betrokkenen gestart vanuit het gedeelde verleden van deze locatie. Die insteek bleek waardevol: ze hielp om inzicht te krijgen in uiteenlopende belangen en perspectieven. Via samenspraak kwamen overkoepelende waarden naar boven. Betrokkenen deelden ook hun wensen voor de toekomst. Op basis van deze inzichten werden de erfgoedwaarden van het monument gezamenlijk bepaald. Daarnaast werd een belangrijke basis gelegd voor de opbouw van een gedragen toekomstvisie voor het kerkgebouw.

Betrokkenen tijdens een van de gesprekken over de Oorlogsmonumentkerk Vrede en Verzoening. Foto: Iris Pennock, gemeente Rotterdam.

Praktijkvoorbeeld De Slangentoren, Almere

Architectuurhistoricus Wijnand Galema verzorgde het cultuurhistorisch onderzoek en stelde de waardestelling op voor de Slangentoren. Een breed gedragen en inclusief beeld van de Slangentoren ontstond samen met Almeerse inwoners, jonge kunstenaars, erfgoedprofessionals, (oud-)brandweerlieden, (oud-)ambtenaren, erfgenamen van de kunstenaar Lon Pennock, architect Tjitte Tigchelaar, Stichting DKOR en experts op het vlak van participatie en kunst in de openbare ruimte.

Kunstenaarschallenge bij Kunst is Leuk in Almere. Zie ook www.stadsarchief.nl voor meer informatie over de Slangentoren. Foto's: Julia Dorenbos, gemeente Almere.

Immaterieel erfgoed zijn de tradities, rituelen, festiviteiten en gewoonten die van generatie op generatie worden doorgegeven. Deze vorm van erfgoed is dus anders dan het materiële erfgoed dat je nu misschien kent. Kijk voor meer informatie op www.immaterieelerfgoed.nl.

Een goed voorbeeld van een integrale erfgoedbenadering is de methode Erfgoedprikken. Je zoekt dan naar domein-overstijgende thema's die uniek zijn voor het gebied. Breda Suikerstad bijvoorbeeld. Aan de hand van zo'n thema 'prik' je de elementen uit de verschillende erfgoed domeinen aan elkaar. Van een oude snoepreclame... tot fabrieksarchieven... het oude fabriekskantoor... tot verhalen over de suikergeur in de stad. Op www.cultureelerfgoed.nl vind je meer informatie over Erfgoedprikken onder het onderwerp Integrale erfgoedbenadering.

Meerstemmigheid

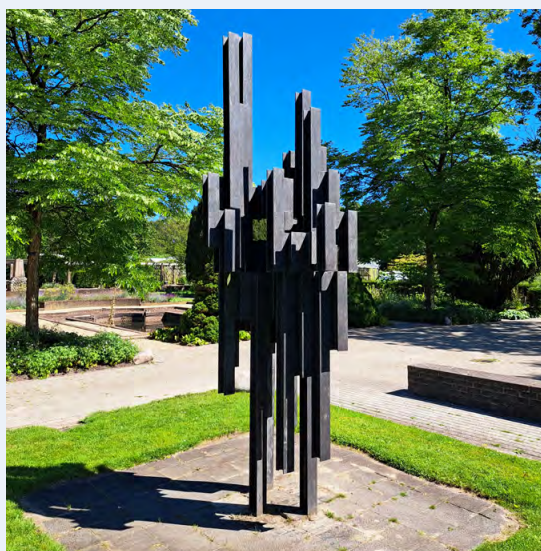
Meerstemmigheid houdt in dat je op een inclusieve en gelijkwaardige manier, vanuit meerdere gezichtspunten, over het monument kunt vertellen. Het gaat dus niet om 'meer mensen' zoals bij samenspraak, maar om meer diversiteit in perspectieven. Je zoekt actief naar betrokkenen en bronnen die het monument op verschillende manieren beleven en belichten. Daarbij is het ook belangrijk om naar de geschiedenis van het monument te kijken, vanaf het ontstaan tot in de huidige tijd.

Integrale erfgoedbenadering

Een integrale erfgoedbenadering bekijkt alle soorten erfgoed in samenhang. In het betekenisproces komen daarom zowel materiële als immateriële bronnen van cultureel erfgoed aan bod. Het kan gaan om gebouwd en aangelegd (groen) erfgoed, archeologie, cultuuroederen, een verzameling, kunst in de openbare ruimte, een stads- of dorpsgezicht, cultuurlandschap en immaterieel erfgoed.

Praktijkvoorbeeld Tuinbouwschool, Frederiksoord

In het startgesprek met De Proef, eigenaar van de Tuinbouwschool in Frederiksoord, zijn de doelgroepen vastgesteld die benaderd zouden worden. Oud-leerlingen, oud-docenten, vrijwilligers en huidige gebruikers zijn uitgenodigd voor een locatiebezoek om hun herinneringen en kennis over het gebouw en de tuinen te delen. Aan de hand van een plattegrond praatten de deelnemers met elkaar over looproutes, het gebruik van lokalen en de relatie tussen school en de schooltuinen. Deze gesprekken lieten goed zien hoe het complex van de Tuinbouwschool met de schooltuinen werd gebruikt en hoe de gebruikers dit waarden. Oud-leerlingen en oud-docenten gaven aan dat de tuinbouwschool en de schooltuinen onlosmakelijk met elkaar verbonden waren: je liep heel gemakkelijk van de lokalen naar de tuinen om voorbeelden in de praktijk te zien. Deze herinneringen voegden bruikbare informatie toe voor de waardering van dit erfgoed.

Oud-leerlingen, oud-docenten, vrijwilligers en huidige gebruikers bestuderen het materiaal over de tuinbouwschool. Het kunstwerk in de tuin, naast de school, is niet opgemerkt door de deelnemers omdat het geen rol heeft gespeeld in het gebruik van het gebouw. Foto's: Het Oversticht.

3 Waar begin je met de nieuwe aandachtsgebieden?

Betekenis geven met de nieuwe aandachtsgebieden kan aanvoelen als een grote stap. Zorg daarom van tevoren voor goede afspraken met de opdrachtgever (vaak is dat de overheid). Maak bewuste en transparante keuzes en baken de nieuwe aandachtsgebieden goed af. Uiteraard is het goed de keuzes af te stemmen met de onderzoeker, eigenaar en gebruiker.

geen eindeloze optelsom. Een zorgvuldig traject hoeft niet heel uitgebreid te zijn. Het is belangrijker dat het bewust en helder is ingericht. Bakken goed af. Hierna geven we enkele tips over hoe je dat het beste kunt doen.

Afstemmen op het doel

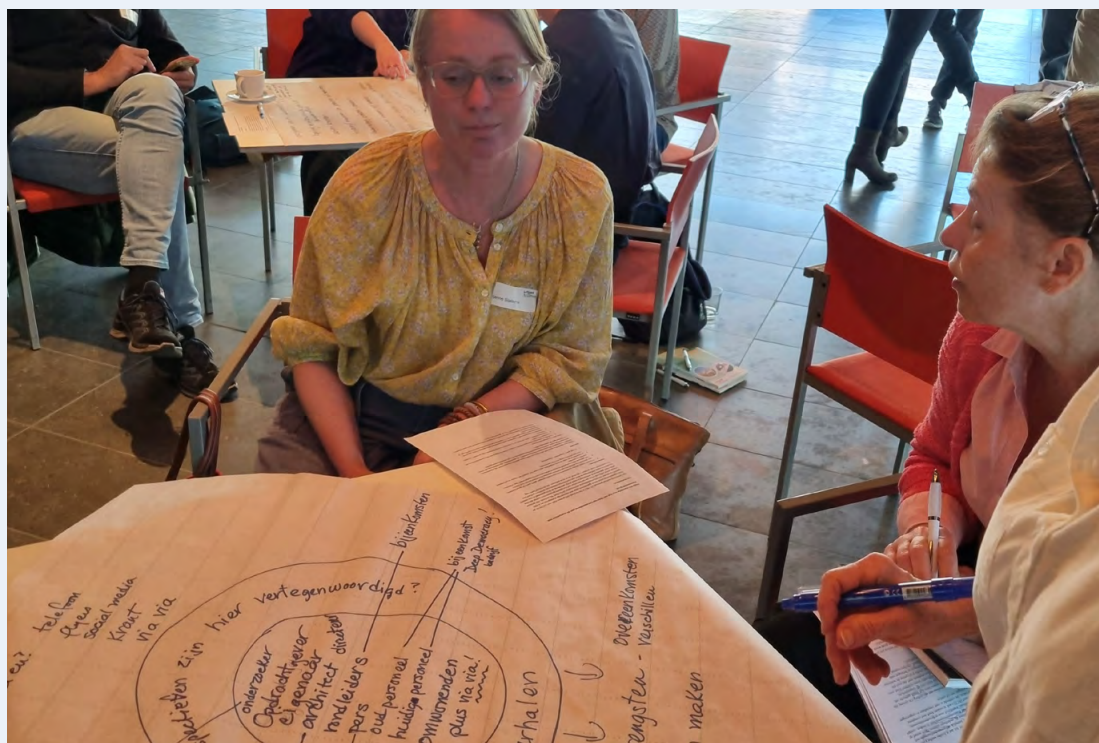
Hoe baken je de nieuwe aandachtsgebieden af?

Samen betekenis geven met samenspraak, meerstemmigheid en een integrale erfgoedbenadering levert veel op: bronnen, betrokkenen, beelden, perspectieven en emoties. Maar wanneer is het genoeg? Wanneer zijn er voldoende stemmen gehoord? Meerstemmigheid is

Begin met de aandachtsgebieden af te stemmen op het doel van de betekenisgeving, bijvoorbeeld een aanwijzing, herontwikkeling of verkenning voor beleidsvorming. Het is daarbij handig om te werken met drie niveaus voor de aandachtgebieden: 'licht', 'gemiddeld' of 'zwaar'. Afhankelijk van het doel bepaal je het gewenste niveau.

Praktijkvoorbeeld erfgoedlab, Almere

Alle deelnemers aan de praktijktoets werkten aan een plan van aanpak voor het betekenis geven met de nieuwe aandachtsgebieden. Hierin werd vastgelegd hoe zij de eigenaar en gebruiker bij het proces gingen betrekken en hoe ze samen de inzet van de nieuwe aandachtgebieden af wilden baken. Dit afbakenen bleek lastig, maar was wel nodig.

Het eerste erfgoedlab vond plaats in Almere. De deelnemers gingen in gesprek over meerstemmigheid en het plan van aanpak voor de nieuwe aandachtsgebieden. Foto: Lorna Cruickshanks, ErfgoedAcademie.

Praktijkvoorbeeld erfgoedlab, Frederiksoord

De deelnemers aan de praktijktoets kozen een eigen opgave voor de waarderingspraktijk. Daarmee kreeg de toets waarde zowel voor het project 'Verrijkt waarderen' van de RCE als voor deelnemer zelf. De doelstellingen van de deelnemers liepen uiteen van het aanwijzen als gemeentelijk- of rijksmonument, toekomstig beleid Post 65 erfgoed en transformatie. In alle gevallen was het inpassen van de nieuwe aandachtsgebieden een meerwaarde. Het grootste knelpunt bleek tijd en geld.

Deelnemers aan het erfgoedlab nemen een kijkje op het terrein van de voormalige tuinbouwschool in Frederiksoord.
Foto: Lorna Cruickshanks ErfgoedAcademie.

Momentopname

Bedenk dat de uitkomst van het betekenisproces een momentopname is, gebaseerd op de kennis en de perspectieven van betrokken personen die dan beschikbaar zijn. Laat het idee los dat je iedereen zou moeten spreken. Meer gesprekken leveren niet altijd meer nieuwe inzichten op. Schat vooraf in hoeveel mensen je wilt spreken. Stel ook vast wat je gewenste detailniveau is, hoeveel tijd je hebt en welke relevante groepen er zijn. Bekijk vooral wat de geschiedenis van het monument aangeeft. Een monument met een beladen geschiedenis vraagt bijvoorbeeld meer tijd en aandacht. Zolang je de afbakening beargumenteert en de bronnen benoemt, is duidelijk waar de betekenis aan is ontleend. Op die manier kun je ook later altijd nog iets aanvullen.

Samenwerken met de eigenaar en gebruiker

Investeer in de relatie met de eigenaar en de gebruiker en wees transparant over de bedoeling van het proces. Met een gesprek vooraf weet je meteen in hoeverre een eigenaar of gebruiker wil meewerken of samenwerken. De eigenaar heeft bepaalde rechten waar je rekening mee moet houden, bijvoorbeeld als het gaat om toegang verlenen tot het monument. Een goed begin leidt tot een beter proces. Besef dat een relatie opbouwen tijd kost. Zonder medewerking van een eigenaar of een gebruiker is het echter de vraag of invulling geven aan de aandachtsgebieden wenselijk is.

Hoe ziet het netwerk eruit?

Inventariseer samen met betrokkenen het netwerk rondom (de geschiedenis van) het monument. Het netwerk varieert per monument. Zijn er al bestaande

netwerken van vrijwilligers, erfgoedorganisaties of instellingen? Ga op zoek naar sleutelfiguren. Probeer te zorgen voor een zo divers mogelijk samengesteld netwerk. Wees realistisch in je ambities: het beeld is nooit volledig en dat hoeft ook niet. Het gaat om betekenisvolle verdieping en verrijking binnen de mogelijkheden.

Praktijkvoorbeeld H. Triniteitskerk, Roden

Als de kerk nog eigenaar van het monument is, moet er in het voortraject en tijdens de uitvoering aandacht zijn voor de kerkorganisatiestructuur. Begin bij het kerkbestuur (neem contact op met de secretaris) en overleg wat de beste manier is om het traject aan te pakken. De waardering van een kerkgebouw gaat vaak gepaard met veel betrokkenheid, emotie en herinneringen van de kerkleden/vrijwilligers.

De Heilige Triniteitskerk in Roden. Foto: Pauline Bezemer, gemeente Noordenveld.

Praktijkvoorbeeld openluchtzwembad Twentebad, Hengelo

Gemeente Hengelo heeft, in overleg met Het Oversticht, gekozen voor het betrekken van de beheerder (gemeente Hengelo), gebruikers en de erfgoedgemeenschap (Bond Heemschut, Stichting Cuypersgenootschap, Stichting Erfgoed Hengelo, Museum Hengelo e.a.). Om het monument te onderzoeken en beschrijven is er gebruik gemaakt van een gesprek met alle betrokkenen op de locatie van het Twentebad. Bij het waarderen is een klankbordgroep samengesteld die bestond uit een afvaardiging van de verschillende betrokken doelgroepen.

Uitkijkpost met klok bij het Twentebad in Hengelo. Foto: Het Oversticht

De rol van sleutelfiguren

Hoe en in welke mate zijn de sleutelfiguren betrokken bij het betekenisproces: mogen ze raadplegen, meebeslissen of co-creëren? Gebruik de participatieladder om antwoord te vinden op deze vraag. Dat bepaalt mede de keuze voor de werkvorm. Helderheid voorkomt misverstanden en vermindert de noodzaak tot bijsturing tijdens de uitvoering. Enige bijsturing is meestal onvermijdelijk, omdat tijdens het proces nieuwe partijen met kennis en informatie kunnen aanhaken.

Ontbreken er stemmen?

Aan de hand van een inventarisatie van de beschikbare bronnen kun je bepalen waarvoor je de nieuwe aandachtsgebieden wilt inzetten, bijvoorbeeld lacunes in de geschiedenis. Neem altijd een post 'onvoorzien' op in je plan, voor het geval je informatie uit onverwachte nieuwe bronnen en gebeurtenissen krijgt. Die kun je dan toch meenemen. Wees wel kritisch op het onderzoeken van deze nieuwe bronnen, om te voorkomen dat het proces uit de hand loopt.

De participatieladder is een meetinstrument dat je bewust maakt van de rol die participatie inneemt in het proces. Faro Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed heeft een erfgoedparticipatieladder ontwikkeld voor de waardering van monumenten. Op www.faro.be is de erfgoedparticipatieladder te downloaden.

Praktijkvoorbeeld Blauwe golven, Arnhem

De eerste inventarisatie resulteerde in veel informatie over de totstandkoming van dit kunstwerk in de openbare ruimte in 1977 en veel minder over de renovatie in 2023. Daarom is besloten om in de keuze van de betrokkenen en de interviews de beleving en het gebruik van deze tweede laag te achterhalen. Op kennis.cultureelerfgoed.nl is meer informatie te vinden over de Blauwe golven.

De fontein en de blauwe golven op het Roermondseplein in Arnhem. Foto: Wouter van der Sar, Rijkdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Hoeveel tijd en geld is er beschikbaar?

Tijd en geld zijn harde afbakeningen. Soms is er veel tijd, soms minder. Het is belangrijk rugdekking, mandaat en genoeg budget vanuit de eigen organisatie te krijgen.

Er is voldoende tijd nodig om afspraken te maken, mensen op te zoeken, gesprekken te voeren en de verkregen informatie zorgvuldig te verwerken en te archiveren. De nieuwe aandachtsgebieden vragen op korte termijn extra tijd en geld, maar leveren op lange termijn een rijker en breder gedragen betekenis op. En binnen wat wél kan, is vaak meer mogelijk dan gedacht.

Praktijkvoorbeeld erfgoedlab, Hengelo

Alle deelnemers hadden hetzelfde aantal uren om de praktijktoets uit te voeren in het voorjaar van 2025. Binnen deze beschikbare tijd heeft iedere deelnemer een eigen keuze gemaakt voor het accent binnen de nieuwe aandachtsgebieden. Alle deelnemers kwamen tijd te kort en worstelden met het afbakenen van de aandachtsgebieden.

Een oefening tijdens het tweede Erfgoedlab in de Kasbah in Hengelo. Deelnemers oefenden met samenspraak. Foto: Lorna Cruickshanks, ErfgoedAcademie.

Reflectievragen bij: Hoe baken je de nieuwe aandachtsgebieden af?

- Is de opdracht overzichtelijk? Is de afbakening bewust gemaakt en helder gemotiveerd?
- Is de opdracht voor het betekenis geven afgestemd op het doel?
- Is er medewerking van, en samenwerking met, de eigenaar?
- Is er in de omvang van de opdracht rekening gehouden met de geschiedenis van het monument?
- Houdt de opdracht rekening met de lacunes in de geschiedenis die invulling vragen?
- Zijn de belangrijkste perspectieven in beeld? Ontbreken er stemmen?
- Wat betekent het als we hier stoppen? Wat blijft liggen?
- Is de opdracht behapbaar/haalbaar? Hoeveel tijd en geld is er beschikbaar?

Welke vaardigheden heb je nodig?

Samen betekenis geven vraagt niet alleen tijd en aandacht, maar ook specifieke vaardigheden. Bijvoorbeeld een open houding waarin ruimte is voor andere perspectieven, ook als ze afwijken van bestaande opvattingen. Besef dat de uitvoerder van het proces nooit neutraal is. De uitvoerder heeft een achtergrond, een rol en een doel en neemt impliciet bepaalde perspectieven serieuzer dan andere. Als je je hiervan bewust bent en het soms ook benoemt, ontstaat er meer openheid. De manier waarop je de betrokkenen benadert, maakt ook veel verschil. Een schriftelijke uitnodiging kan gepast zijn in een formele context, maar werkt niet altijd. In veel gevallen is persoonlijk contact het meest effectief: een telefoongesprek, een gesprek op locatie of een spontane ontmoeting bij het gebouw zelf. Geef uitleg, wees duidelijk over wat er met de input gebeurt en toon oprechte interesse. Wie zich gehoord voelt, deelt eerder.

Luisteren zonder oordeel – zelfs als het schuurt

Behandel alle gegevens gelijkwaardig. Wie samen waardeert, moet kunnen luisteren zonder oordeel, doorvragen en ruimte laten voor schurende perspectieven. Wanneer het schuurt, gebeurt er iets wezenlijks: er komt betekenis naar boven die niet vanzelfsprekend is. Misschien ziet de één een monument als icoon van vooruitgang en de ander juist als symbool van uitsluiting. Misschien voelt iemand zich niet vertegenwoordigd in het monument. Benut die spanning in plaats van die te vermijden of glad te strijken. Schuring is geen storing, maar juist een uitnodiging om te verdiepen. Tegenstrijdige waarderings, zoals 'lelijk' en 'mooi' voor hetzelfde gebouw, kunnen naast elkaar bestaan. Als je deze verschillen benoemt, voorkom je dat waardevolle perspectieven verloren gaan. Dit vraagt om nieuwsgierigheid, empathie en durf. Geef iedereen de ruimte en leer van de ervaring.

Praktijkvoorbeeld Nederlands-Indië monument, Roermond

Bij aanvang verwachtten de onderzoekers dat de meningen en emoties van de respondenten erg uiteen zouden lopen. Door onder andere een veteraan, nabestaanden, passanten en beheerders individueel te interviewen werden verschillende perspectieven in kaart gebracht en naast elkaar gezet. Er kwamen soms heftige emoties naar boven. In alle interviews bleek echter een rode draad te zitten: aanwezig zijn op deze plek riep een gevoel op van saamhorigheid en gedeeld leed op, ongeacht de persoonlijke band met het monument of de geschiedenis die het herdenkt. Er ontstond wederzijds begrip en respect tussen verschillende betrokkenen, zonder dat daar per se woorden voor nodig waren.

Bezoekers aan het Nederlands-Indië monument in Roermond. Foto: Gelders Genootschap.

Praktijkvoorbeeld Rooms-Katholieke kerk, Wilhelminaoord

Voor de Rooms-Katholieke kerk 'Johannes Evangelist' in Wilhelminaoord is gekozen voor een bijeenkomst. Daarbij is ingezet op het ophalen van herinneringen, tradities en gebruiken en het samen waarderen van de kerk. De deelnemers bleken echter weinig affiniteit te hebben met de huidige naoorlogse kerk en meer waarde te hechten aan de kerk die daarvoor vlak bij deze locatie stond. Dit 'oud zeer' riep een zekere weerstand op om met elkaar in gesprek te gaan over de huidige kerk. Door te luisteren, het doel van de bijeenkomst verder te verduidelijken en te vragen naar persoonlijke herinneringen, kwamen de verhalen over het gebruik van de huidige kerk uiteindelijk toch naar voren. Het samen waarderen resulteerde in een hoge waardering voor met name de immateriële aspecten: de pastoor, het vrijwilligerswerk en het gemeenschapsgevoel. Materiële aspecten werden ook bekeken. Zo kwamen onder meer het orgel, de geluidsinstallatie, de begraafplaats en de restanten van de processietuin aan bod. Het resulteerde in een lage waardering voor met name het dak van de kerk en de akoestiek.

Deelnemers geven samen betekenis aan de kerk in Wilhelminaoord. Foto: Het Oversticht.

Omgaan met weerstand

De aanpak met nieuwe aandachtsgebieden kan enthousiaste reacties geven, maar ook leiden tot terughoudendheid, ongemak of zelfs weerstand. Dit kan komen door negatieve ervaringen met de overheid, eerdere trajecten, onzekerheid over de eigen bijdrage of het gevoel dat beslissingen al zijn genomen. Weerstand is vaak een uiting van iets anders: onzekerheid, wantrouwen of moeheid. Het is goed om deze signalen te herkennen en ze niet als afwijzing te zien. Soms zit er juist veel betrokkenheid achter. Wees empathisch en communicatief.

Emoties benoemen

Een gesprek over een monument roept soms ook emoties op. Zeker bij een monument met persoonlijke of collectieve herinneringen spelen gevoelens van verlies, trots of pijn een rol. Benoem deze emoties, neem ze serieus en geef mensen ruimte om deze te uiten. Belangen van eigenaren, beleidsmakers of bewoners roepen soms ook zorgen of terughoudendheid op. Het helpt om deze zorgen niet weg te duwen maar bespreekbaar te maken. Benoem wat er wel en niet op het spel staat en wees helder over de grenzen van het proces. Heldere verwachtingen helpen misverstanden en frustratie voorkomen.

Rollen verdelen en samenwerken

Het helpt om dit werk niet alleen te doen: een klein team of duo vergroot de denkracht en veerkracht. Bespreek de rolverdeling binnen het team. Wie bewaakt de rode draad? Wie verwerkt en presenteert de uitkomsten? Wie onderhoudt het contact met de betrokkenen? Maak een van de teamleden verantwoordelijk voor de communicatie tijdens en na afloop van het proces. Ga binnen gemeenten de samenwerking aan met collega's van vastgoed, Archeologie & Monumenten, duurzaamheid, participatie, et cetera. Het is goed om verschillende vaardigheden in huis te halen, zodat je elkaar kunt aanvullen en opvangen. Zo werk je optimaal samen en voorkom je onduidelijkheid tijdens het proces.

Welke mensen wil je erbij betrekken?

Samen betekenis geven doe je niet alleen, maar er is geen vaste lijst contactpersonen. Wie relevant is, hangt af van het monument, het doel en de context. Betrek allereerst een onderzoeker, de eigenaar en de gebruiker bij het opstellen van de opdracht. Daarnaast moet bij de inventarisatie van de bronnen ook het bredere netwerk rondom het monument een rol krijgen. Dat zijn mensen die het gebouw kennen, gebruiken, waarderen, afwijzen of er herinneringen aan hebben. Maar wie zijn dat precies? En hoe zijn ze te bereiken?

Praktijkvoorbeelden cultuurcentrum de Steck, Doetinchem en muziekschool Boogiewoogie, Winterswijk

De gemeente Doetinchem heeft samen met de gemeente Winterswijk voor de uitvoering van de opdracht niet een, maar twee deskundige partijen betrokken. De deskundigen vulden elkaar aan vanuit kennis en ervaring en vaardigheden. Een partij heeft veel kennis en ervaring op het gebied van het waarderen van monumenten, de andere partij veel kennis en ervaring op het gebied van participatie en emotienetwerken. Zo werd er samen-gewerkt in één team. De twee gemeenten vervulden als opdrachtgever een ondersteunende rol.

Het team van onderzoekers onderzocht cultuurcentrum de Steck. Foto: Gelders genootschap

Reflectievragen bij: Welke vaardigheden heb je nodig?

- Heb je een open houding?
- Welke rol heb je als begeleider? Hoe maak je die bespreekbaar?
- Ben je empathisch en communicatief?
- Kun je goed luisteren en doorvragen?
- Kun je samenwerken in een team?
- Zijn alle vaardigheden in het team vertegenwoordigd? Welke mis je nog?

Praktijkvoorbeeld NS-station, Lelystad

De adviseur van de RCE heeft een drietal mensen benaderd die bij het station betrokken zijn of zijn geweest. Met behulp van individuele interviews zijn de verhalen verzameld, zoals van de constructeur die intensief heeft meegewerkt aan het ontwerp en een architect die mee tekende aan de uitbreiding van het station. Op kennis.cultureelerfgoed.nl is meer informatie te vinden over het NS-station van Lelystad.

Het NS-station van Lelystad. Foto: Jarno Pors, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Bestaande netwerken

Denk allereerst voor kennis en advies aan een samenwerking met bestaande netwerken zoals erfgoedinstellingen en organisaties (historische verenigingen, Heemschut, lokale en streekmusea, bewonersorganisaties), regionale en nationale archieven, het landelijke knooppunt voor oral history, het Instituut voor Beeld en Geluid (NIBG), het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland (KIEN), lokale architectuurcentra, provinciale steunpunten cultureel erfgoed, erfgoedhuizen en de RCE.

Nieuwe netwerken

Gebruik formele en informele relaties, maar wees ook creatief. Benader sleutelfiguren, plaats oproepen via lokale media of gebruik crowdsourcing. Soms is er een duidelijke erfgoedgemeenschap: bewoners van een complex, oud-medewerkers van een instelling of een actieve erfgoedvereniging. In andere gevallen is die minder zichtbaar. Dan helpt het om breder te kijken: wie gebruikt het gebouw nu? Wie woont er tegenover of ernaast? Wie werkt er of wandelt erlangs? Toevallige passanten bieden soms waardevolle perspectieven. Een monument kan ook buiten de lokale regio betekenis hebben, waardoor betrokkenen elders in de regio of door het hele land te vinden zijn.

Contact zoeken met vrijwilligers zonder achtergrondkennis van het monument is een andere mogelijkheid. Zij kunnen helpen bij het bestuderen van de bronnen, uitvoeren van veldwerk, interviewen van betrokkenen, analyseren van de bouw- en gebruiksgeschiedenis en het ordenen van verkregen informatie in een tijdlijn. Zo kun je de taken verdelen en tegelijk de betrokkenheid vergroten. In bestaande netwerken heb je de meeste kans om vrijwilligers te vinden.

Limburg heeft een provinciaal informatienetwerk dat wordt gevoed en gerund door vrijwilligers. Limburg Time Machine oftewel AEZEL (Archief voor Erfgoed van Zuid-Nederlandse Eigendommen en Leefgemeenschappen) wil erfgoed informatie van mens en goed digitaliseren en die vervolgens laagdrempelig én authentiek visualiseren en beschikbaar stellen aan een groot publiek. Lees meer op www.aezel.eu.

Praktijkvoorbeeld Eemsmondgebouw, Farmsum

Over de architect Hugo de Gruijter (1930-2018) was weinig bekend. Om het gezicht en de stem van de ontwerper te achterhalen, is gezocht naar aanknopingspunten samen met onderzoekers Hanneke Heerema en Corjan van der Peet (CRa). Via nabestaanden en ex-collega's van de architect is er een portret van De Gruijter gevonden. Ook kwam er een film aan het licht, gemaakt door Willem Kort. De film doet verslag van een wadloop die de De Gruijter maakte met kunstenaar Jaap van der Meij. De inspiratie die ze hebben opgedaan tijdens deze tocht vind je terug in het gebouw en het kunstwerk aan de buitenkant. Lees meer over het Eemsmondgebouw op kennis.cultureelerfgoed.nl.

Het Eemsmondgebouw in Farmsum ontworpen door Hugo de Gruijter en het gevelkunstwerk van Jaap van der Meij. Foto: RCE.

Reflectievragen bij: Welke mensen wil erbij betrekken?

- Wie zijn betrokken bij het monument vanuit het ontwerp, de bouw, het gebruik, de beleving, het behoud en de belangstelling?
- Welke netwerken kunnen we benutten?
- Welke stemmen horen we normaal niet?
- Hoe maken we medewerking laagdrempelig?
- Is er capaciteit om contact te leggen en verwachtingen terug te koppelen?

Communiceren van verwachtingen

Denk goed na over de rol die je aan de betrokkenen geeft en wat de verwachtingen over en weer zijn. Spreek voor het proces van betekenis geven af wat er met de opbrengst gebeurt en hoe je die gaat delen. Het is zinvol om vooraf na te denken over de manier waarop je in alle fasen van het proces met de betrokkenen en andere partijen communiceert. Denk op tijd na over het contact met de betrokkenen na afronding van het proces. Geef ook duidelijk aan waar en wanneer het project stopt, zodat de betrokkenen weten waar ze aan toe zijn.

Bespreek met de betrokkenen hoe zij hun kennis willen overdragen. Dat kan in een schriftelijk verslag of juist met een mondelinge opname, bijvoorbeeld in de vorm van een keukentafelgesprek of een interview. Je kunt betrokkenen ook uitnodigen tijdens het veldonderzoek, zodat zij ter plekke hun verhalen kunnen vertellen en herinneringen kunnen ophalen. Leg de informatie vast en neem het op als bron in het uiteindelijke bronnenoverzicht. Denk ook na over de vraag of anderen mogen meebeslissen over de uiteindelijke betekenis. En wordt er een netwerk opgezet rond een monument of verzamel je alleen verhalen?

Welke werkvormen wil je gaan toepassen?

Niet elk monument vraagt om dezelfde aanpak. Wat werkt bij een woonwijk met een actieve bewonersgemeenschap, werkt niet bij een verlaten fabriekshal. Kies dus bewust een werkvorm die past bij het monument en het netwerk en zoek daar de werkvorm bij. Als een monument nog volop in gebruik is, leveren ontmoetingen op locatie veel op. Je kunt bijvoorbeeld koffiementen organiseren of gezamenlijke observaties. Bij leegstaande of institutionele gebouwen kun je ruimtes gebruiken voor creatieve opdrachten of tijdelijke tentoonstellingen. Soms is een goed gesprek effectiever dan een grootschalige bijeenkomst. Gebruik bestaande bijeenkomsten of netwerken waar mogelijk. Houd ook rekening met wat past bij het karakter van het monument. Denk aan methodes zoals interviews, de photovoice-methode, bijeenkomsten op locatie, emotie-netwerken, Reframing Methode, Deep Democracy of Morele Oordeelsvorming.

Praktijkvoorbeeld voormalig Ministerie van Buitenlandse zaken, Den Haag

Tijdens de photovoice-methode / voorstelronde ontstond een open en respectvolle interactie tussen de deelnemers. De gespreksleider zorgde ervoor dat iedereen een stem kreeg, ook als iemand als persoon misschien wat minder gewend was om op de voorgrond treden. Over het algemeen gold dat de keuze voor foto's zeer gekleurd is door de eigen relatie van de deelnemers tot het gebouw en de ervaring die iemand gedurende zijn of haar leven met het gebouw had. Mensen die in het gebouw werkten, redeneerden sterk vanuit hun eigen rol (facilitair, communicatie, kunst). Alle deelnemers voelden duidelijk de drang hun eigen opvattingen over het gebouw te verdedigen.

Deelnemers aan de photovoice-methode. Foto: Judith van Hoogdalem, Rijksvastgoedbedrijf.

De Handreiking collectie-interviews bevat veel praktische informatie over het houden van een interview, voorbeeldvragen, een toestemmingsdocument, et cetera. Op www.cultureelerfgoed.nl is de Handreiking collectie-interviews 'Het interview als verrijking van erfgoed' te vinden.

Emotienetwerken (ontwikkeld door Heritage Lab), Reframing Methode (ontwikkeld door de TU Delft), Deep Democracy en Morele Oordeelsvorming zijn verschillende gesprekstechnieken waarmee ook andere perspectieven een stem krijgen tijdens het waarderen. Op faro.cultureelerfgoed.nl vind je meer informatie over deze methodieken.

Praktijkvoorbeeld De Slangentoren, Almere

Tijdens de praktijktoets van de Slangentoren zette de gemeente Almere in samenwerking met Stichting DKOR uiteenlopende creatieve en inhoudelijke werk- en participatievormen in. Tijdens een Erfgoedcafé over kunst in de openbare ruimte werd het participatietraject rond de Slangentoren toegelicht. Daarnaast kwam er in het Stadsarchief Almere een mini-expo tot stand. Inwoners beantwoordden online via een vragenlijst meerdere vragen, terwijl op de live bijeenkomsten (onder andere in de Staatsliedenwijk, op het station en bij buurtcentra) drie kernvragen centraal stonden. Tijdens een kunstenaarschallenge gingen jonge Almeerse makers aan de slag met artistieke reflecties, wat leidde tot nieuwe invalshoeken en onverwachte perspectieven. Hun bijdragen kwamen terug in een speelse guerrilla-actie met stickers in de stad en in een gezamenlijke performance bij de aftrap van Open Monumentendag. Daarnaast vonden expertsessies plaats met specialisten op het gebied van kunst in de openbare ruimte, interne sessies met beleidsadviseurs, gesprekken met architect Tjitte Tigchelaar, oud-brandweerlieden, inwoners, gebruikers en oud-ambtenaren. Zo ontstond een rijk en inclusief proces waarin kennis, ervaring en beleving samenkwamen.

De mini-expo in het stadsarchief Almere. Zie voor meer informatie www.stadsarchief.nl de Slangentoren. Foto's: Julia Dorenbos, gemeente Almere.

Reflectievragen bij: Welke werkvormen wil je gaan toepassen?

- Wat is er al bekend over de relatie tussen mensen en het monument?
- Zijn er drempels die deelname belemmeren?
- Welke vormen sluiten aan bij de doelgroep?

4 Betekenis geven met de nieuwe aandachtsgebieden

Betekenis geven is een momentopname, gebaseerd op de dan beschikbare kennis, de betrokken personen en de maatschappelijke en ruimtelijke condities. Gebeurt dit op een ander moment, dan kan ook de betekenis anders zijn. Om die reden is en blijft betekenis geven relevant en belangrijk, bijvoorbeeld als nieuwe informatie beschikbaar komt of bij een wijziging van functie of gebruiker in samenhang met ontwikkelingen in de maatschappij.

De gemeente Almere heeft de verhaallijnen over de stad opgesteld in samenspraak met inwoners. Drie erfgoedthema's vertellen het verhaal van deze nieuwe stad in de polder: de pionierstijd van Almere, het groenblauwe karakter en de experimentele ontwerpen.

Betekenis geven is een herhalend proces van onderzoeken, beschrijven en waarderen. De context ondersteunt dit proces. Vaak is het de taak van een onderzoeker om hier invulling aan te geven. Het proces bestaat uit drie bouwstenen: bronnen onderzoeken, de geschiedenis beschrijven en de geschiedenis waarderen. Om deze betekenis in een cultuurhistorische context te plaatsen, is het goed om vooraf nationale of regionale verhaallijnen op te stellen. Hierna leggen we uit hoe je kunt onderzoeken, beschrijven en waarderen aan de hand van de aandachtsgebieden samenspraak, meerstemmigheid en een integrale erfgoedbenadering.

De RCE heeft de sociaaleconomische context van Post 65-erfgoed beschreven in de vorm van verhaallijnen. De verhaallijnen geven de sociaal-maatschappelijke achtergrond aan waarbinnen het monument tot stand is gekomen. Door de beschrijving van de geschiedenis van het monument in de context van de verhaallijnen te plaatsen, herkennen mensen eerder de betekenis. Op www.cultureelerfgoed.nl zijn de verhalen, tijdlijnen en objecten te vinden onder het onderwerp Post 65.

Onderzoeken

Betekenis geven aan een monument begint met onderzoek naar bronnen die informatie geven over de bouw- en gebruiksgeschiedenis van het monument en de relatie met de plek en de omgeving. Het bronnenonderzoek bestaat van oudsher uit bureau- en veldonderzoek. Bureauonderzoek omvat schriftelijke, audiovisuele en, met de toepassing van de nieuwe aandachtsgebieden, ook mondelinge bronnen. Veldonderzoek heeft betrekking op het fysieke monument zelf als bron van informatie.

Inventariseer de beschikbare bronnen samen met de eigenaren en gebruikers van het monument. Daarmee verkrijgt je een zo compleet mogelijke set van bronnen en invalshoeken. Zij kijken met een andere bril naar het monument en komen daardoor met andere bronnen dan een onderzoeker. Deze bronnen kunnen schriftelijk of mondeling zijn.

Praktijkvoorbeeld horecavakschool De Rooi Pannen, Eindhoven

Gemeente Eindhoven is tijdens het onderzoeken van de betekenis van het glas-appliqué in de horecavakschool De Rooi Pannen, in gesprek gegaan met Toon Flos (voormalig Atelier Flos), Sjeff Hagemeier (Glasatelier Hagemeier), Peter Thoben (voormalig directeur-conservator Museum Kempenland) en Josje Manden (de vrouw van Jacques Slegers). Hierdoor is de maquette van het kunstwerk van de kunstenaar Jacques Slegers ontdekt op de zolder van de vrouw van de kunstenaar, Josje Manden.

Josje Manden met de maquette van het glas-appliqué. Foto: Mieke Sanders, gemeente Eindhoven.

Schriftelijke en audiovisuele bronnen zijn bijvoorbeeld ontwerptekeningen, archiefstukken, wetenschappelijke onderzoeksrapporten, publicaties in (lokale) kranten/media, opnamen in het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid (NIBG), de Inventaris Immaterieel Erfgoed Nederland en de bibliotheek en archiefcollecties van de RCE.

De afdeling collecties van de RCE beheert boeken, tijdschriften, dossiers en rapporten op het gebied van roerend erfgoed, archeologie, monumenten en cultuurlandschap. Er is een uitgebreid analogoog archief met daarin onder andere het organisatie-archief, en bouwtekeningen en panddossiers van rijksmonumenten. Meer informatie over de bibliotheek en archiefcollecties van de RCE vind je op www.cultureelerfgoed.nl onder het onderwerp Bibliotheek.

Mondelinge bronnen kunnen mensen zijn die op de een of andere manier betrokken zijn bij het monument. Denk bijvoorbeeld aan opdrachtgevers, ontwerpers, constructeurs, materiaalproducenten, aannemers en ambachtslieden. Het kunnen echter ook actievoerders zijn, erfgoedorganisaties, bestuurders, (oud-)ambtenaren, bewoners, gebruikers en omwonenden. Bij jonge monumenten leven de opdrachtgever en de eerste gebruiker van het monument in veel gevallen nog. Zij kunnen informatie geven over de totstandkoming van het monument. Dit is niet het geval bij oudere monumenten. Soms kunnen nabestaanden toch nog iets betekenen door te putten uit herinneringen of overgeleverde goederen. Bij kunst in de openbare ruimte heb je soms te maken met de erven van de kunstenaar in verband met het overgedragen auteursrecht. Levende

betrokkenen bij oudere monumenten geven in het algemeen meer informatie over de meer recente geschiedenis van het monument.

De maker van een (kunst)werk heeft het recht om te bepalen of, hoe, waar, wanneer en door wie zijn creatie mag worden gebruikt. Dit recht heet auteursrecht. Het geldt voor schrijvers, componisten, kunstenaars, architecten, fotografen, filmregisseurs, wetenschappers en andere creatieve makers. Daarom is het voor beheerders en eigenaren van cultuurgooederen ook relevant. Meer informatie over auteursrecht is te vinden op www.cultureelerfgoed.nl onder het onderwerp Bruiklenen.

Tijdens het onderzoek is ook aandacht nodig voor bronnen waaruit een samenhang blijkt met andere domeinen binnen het cultureel erfgoed. Bekijk of er al andere waarden zijn toegekend in de omgeving van het monument, zoals een archeologisch monument of een beschermd stads- of dorpsgezicht. Informatie over de relatie tot het monument is te vinden in de cultuurhistorische onderzoeken die uitgevoerd zijn om te komen tot deze bescherming. Denk aan bouw-, tuin- en kleurhistorische onderzoeken, gebieds- of landschapsbiografieën, archeologische opgravingsdocumentatie, collectieplannen van lokale musea en erfgoedverenigingen.

Praktijkvoorbeeld Cultuurcentrum de Rodahal, Kerkrade

Bij de zoon van de architect is belangrijk bronmateriaal aangetroffen, niet alleen bouwtekeningen maar ook een aluminium mal waarmee de architect de vorm van de luifel tekende. Meer informatie over de Rodahal is beschikbaar op kennis.cultureelerfgoed.nl.

De mal van architect Bisscheroux. Foto: Kees Somer, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Laat tot slot ook het immateriële erfgoed rondom het monument onderzoeken. Denk daarbij aan tradities, rituelen, festiviteiten en gewoonten die van generatie op generatie worden doorgegeven. Omdat deze tradities niet altijd zichtbaar zijn, is de kans groter dat ze over het hoofd gezien worden. Een bron van informatie is de Inventaris Immaterieel Erfgoed Nederland. Daarnaast heeft KIEN borgingsplannen ontwikkeld als hulpmiddel om het immaterieel erfgoed te borgen voor de toekomst. Je kunt deze gebruiken als hulpmiddel om het immateriële erfgoed rondom een monument te inventariseren. Bedenk tijdens het onderzoeken van bronnen al hoe je het proces en het monument visueel gaat documenteren. Beeldmateriaal is belangrijk als illustratie bij de beschrij-

ving van het monument. Beelden ondersteunen en versterken de tekst. Je hebt ze uiteindelijk ook nodig als je de betekenis toegankelijk gaat maken (archiveren, publiceren en communiceren).

Het is goed om in dit stadium ook alvast stil te staan bij beeldrecht en portretrecht. Maak heldere afspraken over het gebruik van beeldmateriaal, bijvoorbeeld tijdens gezamenlijke bijeenkomsten of interviews. Let vooral op als mensen herkenbaar op beeld staan. Een fotograaf of een filmproducent kan geen rechten verlenen voor een beeld als er niet van tevoren heldere afspraken over het gebruik van de foto's of film zijn gemaakt met diegene die herkenbaar in beeld is.

Om immaterieel erfgoed levend te houden en door te geven aan de volgende generatie adviseert KIEN niet alleen te beginnen met het in kaart brengen van dit erfgoed, maar ook aandacht te hebben voor de problemen voor beoefening en/of het doorgeven van dit erfgoed. Het gaat om historisch besef en een toekomstgerichte blik. KIEN heeft een formulier en borgingsplannen ontwikkeld, zie www.immaterieelerfgoed.nl.

Praktijkvoorbeeld Ekokathedraal, Mildam

De adviseur architectuurhistorie van de RCE heeft de betekenis van de Ekokathedraal onder meer onderzocht door het kunstwerk zelf te beleven en actief een bijdrage te leveren als vrijwilliger. De bijdrage van de vrijwilligers van de stichting TIJD is door de RCE vastgelegd op beeld. Op kennis.cultureelerfgoed.nl vind je meer informatie over de Ekokathedraal.

De onderzoeker draagt bij aan het bouwen van de Ekokathedraal in Mildam. Foto: Wouter van der Sar, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Praktijkvoorbeeld Oorlogsmonumentkerk Vrede en Verzoening, Rotterdam

Op basis van de input uit het onderzoeken, beschrijven en waarderen van de kerk heeft The Missing Link het Kerkenpaspoort opgesteld. Hierin zijn de monumentale waarden van het gebouw gedefinieerd en onderbouwd.

Kerkepaspoort

Uitspraken

Wat maakt Vrede en Verzoening voor u bijzonder?

Het meest kenmerkende voor mij is het altaar met de stoelen eromheen, de hoefijzeropstelling.

Het is een tent met vele ingangen, iedereen is welkom.

Ook het beton is voelbaar/ruw en krijgt door de 'planken structuur' een menselijke inzet!

Dit gebouw is voor mij een plek van bezinning, een plek voor contact met de parochianen en een plek voor zang en muziek.

Deze muur met gedenkkruiden is zo kenmerkend voor zowel vrede als verzoening.

Het schilderij 'De Lifter', het is een voorbeeld voor ons. De toekomst ligt voor je en niet achter je.

Colofon

Deze waardering is in 2025 samengesteld door The Missing Link en de gemeente Rotterdam, in het kader van de landelijke pilot Verrijken van het waarden van Post65-monumenten. De waardering is tot stand gekomen via een meerstemmig proces met circa 60 participanten, op basis van de input van o.a. parochianen, gebruikers, erfgoeddeskundige en omwonenden, zoals vastgelegd in het participatieverslag.

Ik vind de boodschap in de glaskunst bijzonder.

Ik zou de saamhorigheid van verschillende culturen missen als de kerk er niet meer zou zijn.

Gemeente Rotterdam
The Missing Link

Beschrijven

Vertaal de informatie uit je onderzoek naar een beschrijving van de geschiedenis van het monument, vanaf de totstandkoming tot het heden. Besteed aandacht aan belangrijke gebeurtenissen die hebben geleid tot een verandering van het monument. Denk aan het ontwerp, de bouw, de ingebruikname, een wisseling van eigenaar, een modernisering, een functieverandering, een gebeurtenis of een verandering van de ruimtelijke omgeving, et cetera. Bij oudere monumenten is meestal sprake van meer 'tijdslagen' dan bij jonge monumenten.

Er zijn verschillende manieren om het monument en het betekenisproces te beschrijven. Zoek een passende vorm voor een breed bereik. Een traditionele beschrijving bestaat uit tekst en een afbeelding van het monument. Maar misschien spreken vormen als een boek, strip of tijdschrift meer aan. Streef ernaar om zoveel mogelijk verschillende stemmen te laten doorklinken in de geschiedenis van het monument, zonder hierover te oordelen.

Een mooie manier van beschrijven is samen een boekje maken met een tijdschrift van het monument, geplaatst in de context van regionale of nationale verhaallijnen. Met een tijdschrift beeld je de geschiedenis van het monument uit, waarbij je belangrijke momenten uitlicht. Je kunt vervolgens de verzamelde informatie en perspectieven aan deze momenten verbinden. Als het gebouw zelf tijdelijk beschikbaar is, kun je de tijdschrift in het gebouw plaatsen: maak er een tentoonstelling van, een rondleiding, film, game of speurtocht.

Zoek samenwerking met partijen die al betrokken zijn bij het proces en/of erfgoedorganisaties, zoals stadsarchieven en historische verenigingen. Maak de toegang laagdrempelig, zodat mensen de tijd en ruimte hebben voor een bezoek. Of maak (ook) een virtuele variant.

Als het aanslaat, kun je de tijdelijke variant een meer permanente invulling geven. Andere manieren om te beschrijven zijn bijvoorbeeld een verhalend document met citaten en context, een visueel verslag (foto's, kaarten, schema's), een podcast of een korte film. Kies een vorm die past bij het proces, de doelgroep en de organisatie.

Waarderen

Een tijdschrift biedt een rijke basis voor de waardering van een monument. Meerdere tijdslagen, perspectieven en verhaallijnen leiden tot meerdere betekenislagen. Samen met betrokkenen weeg je de momenten op de tijdschrift. Motiveer het belang van deze momenten aan de hand van de waarderingscriteria die van toepassing zijn.

De waarderingscriteria van de RCE zijn: cultuurhistorische waarde (I), architectuur-, tuin- en/of kunsthistorische waarde (II), situationele en ensemblewaarde (III), gaafheid en herkenbaarheid (IV) en zeldzaamheid (V). De eerste drie criteria zijn bepalend voor de waardering van het monument, de laatste twee zijn een weging daarvan. De RCE heeft de nieuwe aandachtsgebieden een plek gegeven binnen de bestaande waarderingscriteria.

De waarderingscriteria van de RCE zijn een actuele uitwerking van de criteria schoonheid, betekenis voor de wetenschap en cultuurhistorische waarde in de Erfgoedwet. Zie wetten.overheid.nl voor de Beleidsregel aanwijzing rijksmonument en wijziging rijksmonumentenregister Erfgoedwet

Voor transformaties van beschermde monumenten zijn waarderingscriteria opgenomen in de richtlijnen voor bouw-, kleur- en tuinhistorisch onderzoek. Deze zijn nagenoeg vergelijkbaar met de criteria van de RCE, zie www.stichtingerm.nl.

Praktijkvoorbeeld voormalig ministerie Buitenlandse Zaken, Den Haag

De grootschaligheid van het gebouw, de stenige openbare ruimte met weinig groen en het materiaal- en kleur-gebruik ('grijs en grijs') in het exterieur en interieur zijn minder gewaardeerde aspecten van gebouw B67, zo bleek tijdens de praktijktoets. Het kleurgebruik en het transparante karakter van de entree met luifel en de Statenpassage worden over het algemeen positiever gewaardeerd.

Het voormalig ministerie als rotsvormig gebouw. Foto: Nationaal Archief.

Waarderingscriteria voor gemeentelijke en provinciale monumenten zijn vastgelegd in gemeentelijke dan wel provinciale verordeningen. In de toekomst worden deze ook opgenomen in of bij het omgevingsplan. Deze criteria kunnen voor iedere gemeente of provincie verschillen. De gemeente Almere heeft bijvoorbeeld voor haar Post 65-erfgoed twee criteria toegevoegd om de huidige sociaal-maatschappelijke betekenis meer tot uiting te laten komen: identiteitswaarde en belevingswaarde. Identiteitswaarde geeft aan in hoeverre het monument een rol speelt in de totstandkoming van de identiteit van de gemeente of haar inwoners. Belevingswaarde drukt uit hoe de mensen een monument ervaren en beleven. Het gaat dan om zintuiglijke beleving (geur, geluid, smaak, gevoel, zicht) en emotie. Een beleving is een individuele ervaring, maar als een grote groep mensen deze ervaring deelt, krijgt het een collectief karakter – en daarmee betekenis. Participatie met inwoners helpt om de identiteits- en belevingswaarden op te halen.

Nast de waarderingscriteria voor monumenten zijn er criteria voor archeologische monumenten, collecties, stads- en dorpsgezichten en cultuurlandschap. Ieder domein van cultureel erfgoed heeft eigen waarderingscriteria ontwikkeld. Meer hierover is te vinden op www.cultureelerfgoed.nl in de publicatie [Eenheid en verscheidenheid](#).

De TU Delft heeft de ontwikkeling van de WijkWijzer geïnitieerd om bewoners te betrekken bij het waarderen. Een digitale 'wandel-enquête' waarmee op een gebruiksvriendelijke wijze de kwaliteiten van woonwijken worden onderzocht. Speciale aandacht gaat uit naar alledaags en jong erfgoed. De WijkWijzer is een resultaat van het Faro-project 'Co-waarderen door Digitaal Participeren'. Kijk hoe de WijkWijzer werkt op wijkwijzer/tudelft.nl.

5 Betekenis toegankelijk maken met de nieuwe aandachtsgebieden

Het betekenisproces van onderzoeken, beschrijven en waarderen levert kennis en informatie op. Er zijn bronnen beschikbaar, een tijdlijn in een beschrijvende, beeldende of verhalende geschiedenis en een waardering met behulp van waarderingscriteria. De verzamelde betekenis is alleen bekend bij de groep mensen die bij het proces betrokken waren. Nu is het moment aangebroken om deze informatie toegankelijk te maken voor een breder publiek. De vergaarde kennis ga je archiveren, publiceren en communiceren.

Zorg er vanuit meerstemmigheid voor dat de informatie ook buiten de vakwereld toegankelijk is. Bedenk waar je de informatie het beste kunt archiveren. Kies een geschikte manier om hierover te publiceren en te communiceren naar een meer diverse doelgroep.

Archiveren en publiceren

De betekenis van een monument krijgt pas blijvend effect na archivering en publicatie van de uitkomst van het waarderingsproces. Het netwerk rondom het monument kan de informatie benutten voor nieuwe opgaven in de toekomst, zoals herbestemming en uitbreiding. Organisaties in het netwerk kunnen het resultaat intern delen in de vorm van presentaties of kennissessies.

Door te archiveren blijven de kennis en informatie over een monument voor de toekomst behouden. Met publiceren maak je de gearchiveerde kennis en informatie openbaar. Voor de vakwereld kun je publiceren in DANS. Voor een breder publiek zijn bibliotheken of databases van erfgoedinstellingen en -organisaties of archieven geschikt. Daarnaast kun je denken aan de Inventaris Immaterieel Erfgoed Nederland, "Sprekende geschiedenis" of het Instituut voor Beeld en Geluid. Moderne hulpmiddelen als QR-codes helpen om snel te verwijzen naar deze informatie.

DANS archiveert en publiceert bouw-, tuin- en kleur-historische onderzoeksrapporten voor de vakwereld. DANS is het nationaal expertisecentrum voor repository en onderzoeksdata, opgericht door de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) en Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

Communiceren

Maak van de communicatie over het proces en de betekenis de 'kers op de taart'. Zet bovendien in op inclusieve communicatie. Dat vraagt om zorgvuldigheid in het communiceren naar en met diegenen die bij het traject betrokken zijn geweest. De communicatie over de publicatie kan beperkt of uitgebreid zijn. Trek een communicatiemedewerker aan die samen met de eigenaar en de gebruiker een communicatieplan kan maken. Betrek de communicatiekanalen van alle betrokken partijen. Maak deze partijen ambassadeur van de kennis en informatie in de publicatie. Zo zorg je voor een breed bereik dat lang voortduurt.

Met inclusieve communicatie probeer je zoveel mogelijk mensen te bereiken en te betrekken. Daarbij streef je naar toegankelijkheid, herkenning en begrip. Het resultaat leidt tot positieve communicatie, vrij van stereotypen. Inclusieve communicatie is altijd divers en streeft gelijkwaardigheid na. Meer informatie over dit onderwerp vind je op www.communicatierijk.nl.

Zorg voor een goed communicatiepakket met toegankelijke teksten en mooie beelden (maar let op het auteursrecht dat op de beelden kan rusten). Stel voor social media eenduidige hashtags vast. Maak Alt-teksten: heldere omschrijvingen van afbeeldingen, zodat slechtzienden begrijpen wat er op het beeld staat. Geef mensen de mogelijkheid te reageren met een contactadres of een forumfunctie en zorg voor afhandeling van de reacties binnen een korte termijn. Zo organiseer je een sterke gezamenlijke campagne, waarbij uiteraard wel ruimte moet zijn voor de betrokkenen om hun eigen benadering te kiezen.

Praktijkvoorbeelden Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

12 jonge monumenten van Nederland hebben deelgenomen aan de praktijktoets. De betekenis van ieder monument is gepubliceerd met een monumentenpagina op de kennisbank van de RCE. Zie kennis.cultureelerfgoed.nl voor de betekenis van de 12 jonge monumenten.

Praktijkvoorbeeld woonwijk Onder de Bogen, Zwolle

Het Oversticht heeft in opdracht van de gemeente Zwolle invulling gegeven aan de aandachtsgebieden tijdens het onderzoeken, beschrijven en waarderen. Om de opgehaalde kennis te delen, gaat Het Oversticht voor de Open Monumentendag 2026 een artikel publiceren in het Zwolle Monumenten Magazine. Dit magazine wordt verspreid op Open Monumentendag. Op deze manier wil de gemeente Zwolle inspiratie bieden aan een brede groep lezers.

De woonwijk Onder de Bogen in Zwolle. Foto: Het Oversticht.

Je kunt ook lokale mediakanalen inzetten. Iedere stad, elk dorp en zelfs iedere buurt heeft eigen mediakanalen. Dit kan een serieus dagblad zijn, een programma van de lokale of regionale omroep of een sterke lokale stem op het web. Wat ze met elkaar gemeen hebben is de zoektocht naar inhoud en aansprekende verhalen. Voed ze met de kennis en informatie vanuit het proces van

betekenis geven. Doe dat zo vroeg mogelijk, zodat de betreffende journalist een goed en uitgebreid verslag kan maken. Op deze manier wordt veel communicatiewerk 'uitbesteed' en bereik je een brede doelgroep met doorgaans toegankelijke verhalen. Besef daarbij wel dat de media soms andere doelstellingen hebben dan jij.

Goede momenten voor communicatie zijn bijvoorbeeld de nieuwe aanwijzing van een monument, de vaststelling van nieuw beleid of de oplevering van een transformatie.

Een manier om extra aandacht te vragen voor zo'n moment is een evenement organiseren. Programmeer laagdrempelige onderdelen zoals muziek, theater en horeca waarmee je grotere groepen burgers kunt betrekken. Bedenk een aantrekkelijke manier om de informatie over de betekenis van het monument voor de samenleving te presenteren. Organiseer bijvoorbeeld rondleidingen, laat sprekers het verhaal vertellen of geef demonstraties van oude ambachten. Zorg ervoor dat het evenement past bij de inhoud. Kies een locatie die juist voelt bij het monument en zorg voor een culturele toon.

Werk samen met lokale media om vooraf mensen te enthousiasmeren en achteraf de documentatie te delen. Het evenement is geen doel op zich, maar een middel om mensen te verbinden met erfgoed. Houd echter ook rekening met gevoeligheden: misschien ziet niet iedereen nieuw beleid of de oplevering als een feestelijk moment.

Praktijkvoorbeeld Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

De RCE heeft in het communicatieplan een reizende tentoonstelling opgenomen om de bewustwording van Post 65-erfgoed te vergroten. Voor meer informatie kijk je op www.cultureelerfgoed.nl onder het onderwerp Post 65.

6 Tot slot

Op 4 september 2025 maakte de minister de eerste vijftien rijksmonumenten uit de periode 1965-1990 bekend. Al deze rijksmonumenten hebben betekenis gekregen met de aandachtsgebieden samenspraak, meerstemmigheid en een integrale erfgoedbenadering. Deze betekenis is de basis voor de aanwijzing als rijksmonument. De samenwerking met gemeenten, onze partners Rijksvastgoedbedrijf, het College van Rijksbouwmeester en Rijksadviseurs en de externe onderzoekers bleek waardevol voor het delen van kennis, ook al liepen de doelstellingen soms uiteen. Daarnaast is de RCE dankbaar voor de bijdrage uit de financiële regeling *Uitvoeringsagenda Faro* die de deelname van de bovengenoemde partijen mede mogelijk heeft gemaakt.

In de toekomst gaat de RCE dit inspiratiedocument gebruiken voor nieuwe aanwijzingen van Post 65-monumenten. Daarbij streven we naar een bewuste en transparante keuze over de manier waarop de drie nieuwe aandachtsgebieden een plek krijgen in de aanwijzing van toekomstige jonge rijksmonumenten van Nederland. Hopelijk volgen gemeenten, provincies en eigenaren door ook voor deze aanpak te kiezen. Het samen betekenis geven aan monumenten was een experiment dat velen enthousiast heeft gemaakt. Deze aanpak blijkt waardevol, ongeacht wat de uitkomst is. De RCE wil het gesprek over betekenisgeving met de nieuwe aandachtsgebieden samen met partners voortzetten. We blijven zoeken naar de beste werkvormen. Heb je daar ideeën over? Wij nodigen je van harte uit om contact met ons op te nemen.

Monumenten en deelnemers praktijktoets

1. Almelo, moskee Yunus Emre (RCE)
2. Almere, brandweerkazerne de Slangentoren (gemeente Almere, DKOR & architectuurhistoricus Wijnand Galema)
3. Apeldoorn, kantoorgebouw Centraal Beheer (RCE)
4. Arnhem, kunst in de openbare ruimte Blauwe Golven (RCE)
5. Delft, onderwijsgebouw Elektrotechniek (RCE)
6. Den Haag, kantoorgebouw Buitenlandse Zaken (Rijkvastgoedbedrijf, Atelier Rijksbouwmeester en rijksadviseurs & Leon Sebrechts architect|architectuurhistoricus)
7. Doetinchem, cultureel centrum de Steck (gemeente Doetinchem, Gelders Genootschap & DRU industriepark)
8. Eindhoven, schoolgebouw glas-appliqué (gemeente Eindhoven)
9. Farmsum, kantoorgebouw Eemsmont (RCE)
10. Frederiksoord, tuinbouwschool (gemeente Westerveld & Het Oversticht)
11. Hengelo, woonwijk Kasbah (RCE)
12. Hengelo, openluchtzwembad Twentebad (gemeente Hengelo & Het Oversticht)
13. Kerkrade, cultuurcentrum Rodahal met kunstwerken (RCE)
14. Lelystad, NS-station met kunstwerk (RCE)
15. Mildam, tuinaanleg Ekokathedraal (RCE)
16. Nieuwegein, kerkgebouw Emmaus (RCE)
17. Roden, kerkgebouw H. Triniteit (gemeente Noordenveld)
18. Roermond, Nationaal Indië-monument (gemeente Roermond, Gelders Genootschap)
19. Rotterdam, Oorlogsmonumentkerk Vrede en Verzoening (gemeente Rotterdam, The Missing Link)
20. Terneuzen, stadhuis (RCE)
21. Utrecht, cultuurcentrum Musketon (RCE)
22. Wilhelminaoord, kerkgebouw (gemeente Westerveld, Het Oversticht)
23. Winterswijk, muziekschool Boogiewoogie (gemeente Winterswijk, Gelders Genootschap & DRU industriepark)
24. Zwolle, woonwijk Onder de bogen (gemeente Zwolle & Het Oversticht)

Bronnen

- Agentschap Onroerend Erfgoed Vlaanderen, 'Waarderen van erfgoed: erfgoedwaarden en criteria', *Afwegingskaders agentschap Onroerend Erfgoed*, 13(2023)
- Architectuur & stedenbouw 1965-1990, www.post65.nl (2025)

- ArchitectuurPunt Zoetermeer, *Een New Town met een missie – Post 65 erfgoed en stadsontwikkeling in Zoetermeer* (2022)
- Beerkens, *Eternal life for Land Art*, Icom Valencia (2023)
- Brussels Hoofdstedelijk Gewest, *Inventaris van het bouwkundig erfgoed* (2025)
- Collection Council of Australia, *significance 2.0: a guide to assessing the significance of collections* (2001)
- Contrei, *Criteria selectie & waardering cultuurhistorisch waardevolle objecten (*), structuren en gebieden: toelichting methodiek en criteria: toelichting methodiek en criteria* (februari 2024)
- DOCKK Cultuur Natuur Architectuur Johanna van de Werff, *Post '65 erfgoed en waarderingsparticipatie. Een verkenning van de praktijk*, Erfgoedvereniging Heemschut (maart 2021)
- Department for Digital, Culture, Media & Sport, *Principles of Selection for Listed buildings* (november 2018)
- (E&K) Beleidsdoorlichting Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Tweede Kamer der Staten-Generaal: brief van de staatssecretaris van onderwijs, cultuur en wetenschap* (12 juni 2023)
- C. van Emstede, *Culturele draagkracht: een antwoord op monumenten(zorg) in transitie?* (2013)
- ErfgoedAcademie, *Monumental Matters* (27 november 2023)
- ErfgoedAcademie, *Participatief waarderen: hoe kun je dat aanpakken?* (2024)
- ErfgoedAcademie, *Participatief Waarderen Bouwplaats* (2025)
- Faro, *Waarderen van erfgoed* (2025)
- Faro, *Uitvoeringsagenda Faro* (2025)
- Faro Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed, *Participatieladder voor waarderen* (2025)
- Faro Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed, *Erfgoedparticipatieladder*, www.faro.be (2025).
- Faro Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed, *Hoe maakt u uw organisatie meerstemmiger?* (2025)
- Faro Vlaams steunpunt voor cultureel erfgoed, *Hoe waardeert u uw collectie?* (2025)
- Faro, *tijdschrift over cultureel erfgoed*, 12(2019)3.
- Gemeente Amersfoort, *Plan van aanpak 2023-2025 Randenbroek, Schuilenburg en buitengebied-Oost* (januari 2023)
- Gemeente Almere, *Handleiding waardering Almeers erfgoed: nieuwe criteria voor de Post 65 periode* (april 2021)
- Gemeente Almere, *Nota Cultureel Erfgoed 'Almere: New Town met historie'* (2022)
- Gemeente Apeldoorn, *Gemeente Apeldoorn zoekt jong erfgoed* (2025).
- Gemeente Den Haag, *Post 65 architectuur (1965-1995) in Den Haag* (2019)

- Gemeente Utrecht, nieuwsbericht gemeente Utrecht: 'Gemeente Utrecht wil jonge monumenten aanwijzen' (5-9-2023)
 - Historisch genootschap Oud Soetermeer, *Post 65 erfgoed uit Zoetermeer in nationaal perspectief* (2023)
 - Historiek, Monumentenstatus voor drie authentieke Vlaamse frituren (11 november 2023)
 - ICOMOS, *Guidance on Heritage Impact Assessments for Cultural World Heritage Properties: a publication of the International Council on Monuments and Sites*, (januari 2011)
 - ICOMOS, *How to assess built heritage? assumptions, methodologies, examples of heritage assessment systems* (2016)
 - LAC, *BrokenCircle waardestelling*, niet gepubliceerd (2024)
 - M.K. Nguyen en F. W. Schroder, *Participatieladder in het licht van gisteren en vandaag: een reflectie op de participatieladders vanuit Faro-perspectief* (2022)
 - M. Parein, I. Wouters, S. Van de Voorde, 'Waardebepaling van jong erfgoed (1970-2000): het belang van materialiteit in een geïntegreerde benadering', *bulletin KNOB*, 122(2023)4.
 - PBL, *Erfgoed als leefomgevingswaarde* (15 september 2022)
 - Praktijkresultaten van de deelnemers aan het Faro-initiatief, voorjaar 2025.
 - Provincie Friesland, *Help mee met de lijst jong erfgoed*, www.stimfanfryslan.frl (2024)
 - RCE, *Het interview als verrijking van erfgoed. Handreiking collectie-interviews* (2023)
 - RCE, *Beknopt inzicht in de waarderingscriteria en redenen voor aanwijzing in de jaren 60* (2016)
 - RCE, *Waarderingscriteria en selectiecriteria in Beleidsregel en Erfgoedwet*
 - RCE, *Programma Collecties buiten Musea: interdisciplinair proeftuinieren* (geen document)
 - RCE, *Aanpassen waarderingscriteria m.b.t. het register van beschermde cultuurobjecten (concept)*, (2023)
 - RCE, *Waarderen van erfgoed- co-waarderen*, RCE kennisbank (2024)
 - RCE, *Handreiking Borging van Post65 erfgoed: consistent beleid voor Post 65 erfgoed met de Omgevingswet*, (2022)
 - RCE, *Meer zicht op monumentale interieurs: handleiding voor succesvol inventariseren*, (11-3-2021)
 - RCE, *Post 65 erfgoed en het waarderingskader.pdf*, (2021 03 09) nog te ontsluiten
 - RCE, *Eenheid en verscheidenheid: een zoektocht naar een interdisciplinaire cultuurhistorische waardestelling van het materiele erfgoed + achtergronddocument* (juni 2014)
 - RCE & Belvedere, *Handreiking cultuurhistorie in m.e.r. en MKBA* (2008)
 - RCE, *Handleiding selectie en registratie jongere stedebouw en bouwkunst (1850-1940) MSP* (1991)
 - RCE, *Aanwijzingsprogramma wederopbouw (1940-1959)*
 - RCE, *Aanwijzingsprogramma militair erfgoed/ koude oorlog* (2024)
 - RCE, *Aanwijzingsprogramma geschenkwoningen* (2024)
 - RCE, *Aanwijzingsprogramma enci* (2024)
 - Stichting ERM, *Uitvoeringsrichtlijn 2007: Bouwhistorisch onderzoek met waardestelling* (28 maart 2024)
 - Stichting ERM, *Uitvoeringsrichtlijn 6001: tuinhistorisch onderzoek: voor waardestellingen van groen erfgoed* (2010)
 - Stichting ERM, *Uitvoeringsrichtlijn 2004: Kleur geeft karakter*, (17 juni 2016)
 - J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland* (1975)
 - TU Delft (Lidwine Spoormans), *Everyday Heritage: Identifying attributes of 1965-1985 residential neighbourhoods by involved stakeholders* (2023)
 - VUB 2024, *International Symposium on young heritage (1975-2000)* (2024)
- Samengesteld met medewerking van medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en partners, RCE Amersfoort, 1 januari 2024-2025.

‘Samen betekenis geven aan een monument’ is bedoeld als inspiratie om de aandachtsgebieden een plek te geven in de eigen waarderingspraktijk. Dat levert een bredere basis op voor de aanwijzing van een monument. De aandachtsgebieden kunnen echter ook gebruikt worden voor een toekomstige herbestemming of transformatie. De RCE wil met deze aanpak monumenten een meer verbindende rol laten spelen in de samenleving.

Deze publicatie is bestemd voor de opdrachtgevers voor het waarderen van monumenten, zoals overheden en eigenaren, maar ook voor onderzoekers en liefhebbers die zich bezighouden met het waarderen van erfgoed.

Met kennis en advies geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de toekomst een verleden.